

Олександр ПЕЛІН

КОРДОНИ ЯК АРХЕТИПИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Постановка проблеми. Кордон – це місце, на якому закінчується один та починається інший простір. Кордон розділяє наочний, фізичний простір, але приховує потенціал ще неочевидного майбутнього. Природа цього потенціалу є символічною, прихованою в супутніх значеннях або сенсах. Вона недоступна для дослідження географічної лімології та потребує дослідження методами соціології й семіотики. Існує протиставлення адміністративно-територіальних (державних) і соціальних кордонів. З точки зору географічної лімології, соціальні кордони встановлюють соціальні групи, які не мають адміністративно-територіальних кордонів. Тобто, соціальні кордони розглядаються як символічні заміники територіальних, що існують у вигляді мови, діалектів, жаргону, уніформ та інших знаків.

Згідно з протилежним підходом кордони – архетип соціального простору. Усе народжується на кордонах минулого та майбутнього, глобального та локального, досконалого та потворного, свого та чужого. Кордон, відповідно до М. Бахтіна, є хронотопом завершеного та незавершеного, дискретного та безперервного, суб'єктивного та об'єктивного, циклічного та лінійного, реального та символічного. Соціальна природа кордонів є такою, що все відбувається виключно на кордонах. «У людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на кордоні. Дивлячись усередину себе, вона дивиться в очі іншого або очима іншого» [1, с. 187]. Така «зустріч з іншим» і є найвищим ступенем соціальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціальних кордонів знайшли відображення в роботах Б. Андерсона, Ф. Барта, О. Мартинес, А. Пааси та в роботах вітчизняних науковців Б. Гвоздецької, І. Долматова, І. Кононова, В. Кочана, М. Кузьміна, О. Філіппової та С. Хобти. Проте також можна констатувати, що поняття «соціальний кордон» більше нагадує мистецьку метафору, ніж чітке наукове поняття. Високий рівень концептуалізації поняття не відповідає рівню його операціоналізації. Поняття «соціальний кордон» важко використовувати в конкретних соціологічних дослідженнях.

Мета статті. застосувати поняття архетипу в дослідженні соціальних кордонів та соціального простору. Наближенню до мети допомагає вирішення наступних завдань: визначити наближеність понять соціального кордону й архетипу кордону, окреслити можливість застосування поняття хронотопу в дослідженні архетипів кордонів, ідентифікувати хронотопи, які дозволяють забезпечити взаємозв'язок часових і просторових характеристик, у дослідженні архетипу соціальних кордонів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження кордонів може відбуватися в двох парадигмах: 1) кордони – це перешкода для комунікацій; 2) кордони – це джерело самопізнання та розвитку. Для першої парадигми є характерним лімополітичний підхід, що містить у собі методи політичного аналізу географічного простору, які надають змогу співвідносити взаємовплив природних та штучних елементів у сучасних політичних кордонах. У рамках цього підходу сформувалася більшість сучасних класифікаційних схем щодо типів кордонів. До робіт цього напрямку належать праці Д. Арманда, О.

ПЕЛІН
Олександр,
PELIN
Alexander,

професор кафедри соціології і соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород.

***Анотація:** У статті розглянуто нові підходи в дослідженні соціального простору.*

Мета статті – застосувати поняття архетипу в дослідженні соціальних кордонів. Для цього використано поняття хронотопу, який забезпечує взаємозв'язок часових та просторових характеристик і робить поняття архетипу дієвим та просторово осяжним. Доводяться переваги застосування у дослідженні архетипу соціальних кордонів хронотопу «Поріг». Висвітлюється значення проєкції художнього аналізу у дослідженні архетипу соціальних кордонів.

***Ключові слова:** архетип, кордон, хронотоп, соціальний простір.*

УДК 316.347

Вітковського, Ж. Готмана, А. Колчева, В. Колосова, М. Міроненка, Л. Муравьова, В. Самаркіна, Л. Смирнягіна, Г. Ситнянського, В. Шувалова та ін.

Значенню архетипів в управлінні складними соціальними процесами приділяється сьогодні чимала увага. Зокрема, серед цього напрямку досліджень можна назвати роботи Е. Афоніна, Т. Бутирської, Т. Вакулової, О. Донченко, Л. Кочубей, О. Крюкова, О. Романенка, Ю. Шайгородського та ін.

Архетипом кордону як перешкоди є бінарна опозиція «свій – чужий». Витоки бінарного сприйняття світу на повсякденному, філософському, та науковому рівнях полягають у міфолого-етнографічній сфері всієї європейської культури. Бінарний архетип є своєрідним семіотичним «кодом» динамічної європейської культури та базисом формування ідентичності західноєвропейських етносів. Отже, бінарні опозиції «свій – чужий» закладено не стільки в механізм європейської етнічної ідентичності, скільки у природі західноєвропейської філософської рефлексії. Через жорстку опозицію в процесі ідентифікації створюються можливості інверсії й практично неможлива динаміка [2, с. 86].

Можливість фіксації нових якостей поза розвертанням бінарних опозицій надає архетипна парадигма, яка належить до класу холономних. Холономна (від. англ. Holonomic) – це механічна система, всі зв'язки в якій можна звести до геометричних. Архетип розуміється як «форма колективного несвідомого (надособистісного начала людської психіки), співвіднесена із тим, що древні називали зв'язком усього зі всім. Поняття архетипу корелює з холономним світоглядом, нелінійним, циклічним поглядом на життя» [3]. Архетип має формотворну здатність, виступає кумулятивним феноменом, що дозволяє виходити за рамки індивідуального досвіду й накопичувати досвід кількох поколінь людства.

Через архетипи та культурні стереотипи свідомості, які слугують одним з інструментів побудови соціальної реальності, соціетальні характеристики корелюються з поняттям «ментальність» [4, с. 12]. Соціетальна ідентичність використовується для опису й інтерпретації соціальних відносин, притаманних не штучно створеним, а історично сформованим спільнотам, якими можуть бути етноси. Соціетальний показник визначає якісні та кількісні характеристики соціетальних властивостей, станів і процесів. Соціетальні властивості формують систему якісних і кількісних характеристик соціетальної психіки як утілення загальносистемних суспільних процесів. Кількісні характеристики соціетальних властивостей етнічної ідентичності надають можливість використовувати процедури вимірювання й дозволяють позбавитися від стереотипу її «зайвості».

Без сумніву, кордон – архетип, укорінений у глибинах несвідомого. Будь-який бінарний поділ є кордоном і будь-яке поєднання частин містить у собі кордон. Завдяки реальним та символічним кордонам стає можливим порівняння, а отже і пізнання. Кордони можуть оцінюватися та вимірюватися, але вони завжди залишаються основою певної амбівалентності. «Кордон, виступаючи як архетип в культурних практиках, завжди проявлятиме себе через структурування соціокультурного простору, визначення порядку міжкультурних взаємодій. Тому, якщо людина втратить кордон в одному місці, то вона прагнутиме виявити його в іншому, сконструювати нове розмежування» [5, с. 229]. Архетипна несвідомість кордону проявляється через бачення бінарної опозиції, яка сама виявляється витвором нашої свідомості.

Архетипна несвідомість проявляється, за словами Л. С. Виготського та М. М. Бахтіна, через «афективну функцію слова». Ми можемо експериментувати з внутрішнім діалогом та визначати, що було б нам краще за все зробити в певних обставинах. Це опис руху розуму, структура якого «виявляється мінливою, тимчасовою, що полягає в перетині кордонів (подоланні провалів) між різними формами свідомості всередині індивіда, між відчуттями власного існування та існування іншого» [6]. Виявляється, що те, про що ми думаємо за допомогою внутрішнього діалогу, є формою не єдиної думки, а боротьби думок. Але природа цих думок унеможлиблює для нас знання, на чієму я боці. Кордони внутрішнього діалогу є цілком несвідомими й архетипними.

Найбільш вдалою ознакою соціального кордону треба вважати поняття «хронотоп», введене в науковий обіг М. Бахтіним. Терміном «хронотоп» було покладено початок вивченню просторових і часових прикмет в осмисленій і конкретній єдності. На думку М. Бахтіна, «Будь-який вступ у сферу смислів відбувається тільки через ворота хронотопів» [7]. Так, хронотоп «Зустріч» допомагає ідентифікувати кордон між подіями різної емоційно-ціннісної інтенсивності. Хронотоп «Шлях» – місце випадкових зустрічей тих, хто зазвичай роз'єднаний соціальною ієрархією та просторовою даллю. Проте хронотоп «Шлях» є далеким від архетипу соціального кордону, тому що проходить по своїй рідній країні.

Набагато ближчим до поняття соціального кордону є хронотоп «Поріг». Він може поєднуватися і з мотивом зустрічі, але найбільш істотне його заповнення – це хронотоп кризи та життєвого переламу. Саме слово «Поріг» – це метафора переламу, кризи, нерішучості та фрустрації переступити через поріг. Суміжними до «Порогу» хронотопами є хронотопи «Сходи», «Коридор», «Вулиця» й «Площі». Проте лише «Поріг» символізує миттєвість змін. Це вирішальні миті, з яких складаються хронотопи містерійного й карнавального часу.

Значення хронотопів, на думку М. Бахтіна, полягає в тому, що вони дають істотний ґрунт для показу-зображення більш складних для аналізу подій. Але кожен хронотоп може містити в собі необмежену кількість дрібних хронотопів. Хронотопи можуть входити один до одного, співіснувати, переплітатися, змінюватися, зіставлятися, протиставлятися або перебувати в більш складних відносинах. Загальний характер цих відносин є діалогічним. Це має безпосереднє значення для розуміння проблеми кордонів хронотопічного аналізу.

Архетипний образ соціального кордону складається в результаті взаємодії суміжних хронотопів, серед яких хронотоп «Поріг» символізує межу між двома світами. Він не створює особливий простір і тому залишається речовим символом архетипу, що піддається аналізу та дослідженню. Хронотоп «Поріг» надає метафоричного забарвлення ідентифікації маргінального стану соціальних кордонів, слугує маркером культурного простору, соціокультурних взаємозв'язків і взаємодій. Не дивлячись на те, що прикордонна культура містить у собі певні елементи маргінальності, використовувати поняття «маргінальність», як основоположний засіб для дослідження феномену пограниччя не зовсім коректно. Маргінальність має на увазі кризу ідентичності. Хронотопний аналіз надає можливість дослідження ідентичності на докризовому етапі.

Архетипний образ кордону завдяки хронотопу «Поріг» залишається в народній культурі та щоденній практиці. Він насичений багату символікою й приписами, що регулюють дії під час контактів із ними, а також мають розгорнуту ритуальну символіку. Так, загальним правилом на всій території України є заборона сидіти, стояти, виконувати роботу на порозі або розтягуватися на дверях, бо помре мати або хтось із ближніх. Не можна наступати на поріг, а переступати його рекомендується тільки правою ногою; не можна ставити речі, передавати їх, вітатися через поріг, розмовляти на порозі тощо. Поганою прикметою є спотикання об поріг або на воротах. Поріг і двері захищають внутрішній простір, дім і сім'ю від проникнення людей, відьом, будь-яких злих і ворожих людині сил. «У традиційній картині світу із світом мертвих пов'язані також двері й пороги не тільки жилого приміщення, а й господарських споруд, і вони також потребують захисту. Існує ціла низка оберегів, як природного походження, так і зроблених руками людей, що затикалися в одвірки дверей, поріг, а також ворота, закопувалися під перелазом тощо» [9, с. 336–337].

Колективна свідомість може фіксуватися в архетипах, міфах, стереотипах тощо. Цікаво, що архетипна бінарна опозиція «свій – чужий» має космогонічний родовід, який, на думку О. М. Сухомлинова, походить від бінарної опозиції «Космос – Хаос». Ця опозиція переходить від покоління до покоління, виконуючи при цьому різні функції – від консолідації племен та народностей у ситуації загрози до розділення держав на два ворогуючі табори.

Хочемо наголосити, що архетипи та міфи пограниччя як багатоетнічних територій за своєю суттю мають сприяти толерантності й акцептації мультикультурального простору.

О. М. Сухомлинов наголошує, що «Кресові міфи, легенди, утопії, архетипи, незалежно від семантичних нюансів, будучи специфічними проявами колективної свідомості, визначали напрям і склад мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах» [10, с. 20].

Інші дослідники вважають, що перелічені поняття створюють підґрунтя для утворення держави й забезпечують повноваження уряду, об'єднуючи всіх громадян за допомогою символізму. Зображуваний простір та морфологічні частини художнього простору набували аксіологічного значення й ставали кодом, зрозумілим лише особам, що належать до цієї спільноти.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз поняття «соціальний кордон» доводить можливість його тлумачення як архетипу. До суттєвих ознак архетипу соціального кордону треба віднести хронотоп «Поріг» як метафору переламу, кризи, нерішучості та фрустрації переступити через поріг. Суміжними до хронотопу «Поріг» є хронотопи «Сходи», «Коридор», «Вулиця» та «Площі». Проте лише «Поріг» символізує миттєвість змін. Це вирішальні миті, з яких складаються хронотопи містерійного й карнавального часу.

Перевагою архетипної парадигми в дослідженні кордонів треба вважати її просторово-часову визначеність. Кордон – це особливий соціальний простір, де відбувається перетин культур, і який наповнено особливими сенсами. Значущість пограниччя в сучасному світі визначається соціокультурними трансформаціями, процесами регіоналізації, зміною характеру державних кордонів і змінами світогляду людей, життєдіяльність яких здійснюється в цьому просторі.

Перспективи подальших досліджень пов'язуються зі сприйняттям кордону багатобічним і різноманітним соціокультурним феноменом, якому дуже важко надати точну дефініцію. Архетип соціального кордону є доступним для дослідження морфологічної частини художнього простору. Розширення перспектив дослідження соціальних кордонів є можливим завдяки комплексному аналізу міфологем і народних традицій.

Література:

1. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. – 5-е изд., доп. – К : NEXТ, 1994. – 509 с.
2. Пелін О. В. Політика визнання етнічної ідентичності / О. В. Пелін, О. М. Іваць // Сб. науч. трудов: по материалам VI международной научно-практической конференции «Проблемы гармонизации межнациональных отношений в полиэтническом обществе» (г. Харьков 16–17 дек. 2010 года). – 2010. – С. 79–88.
3. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика [Електронний ресурс] / О. Донченко. – Режим доступу : <http://topkatalog.at.ua>.
4. Афонін Е. А. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов ; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям ; Українська технологічна академія. – Харків : Титул, 2008. – Вип. № 5. – 504 с. – (Сер. : «Відкрита дослідницька концепція»).
5. Кузьмін М. Кордон як архетип соціального простору взаємодії етнокультурних груп: кримські реалії [Електронний ресурс] / М. Кузьмін // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Спец. вип. – С. 228–234. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pubupr_2013_spets.vip._32.pdf.
6. Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы» [Електронний ресурс] / Джон Шоттер // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 107–117. – Режим доступу : <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/shotter01.htm>.

7. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике [Электронный ресурс] / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Художественная литература, 1975. – С. 234–407. – Режим доступа : http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/bakhtin_hronotop/hronotop10.html.

9. Чебанюк О. Семантика та символіка межі у традиційних віруваннях і фольклорі українців / Олена Чебанюк // Література, фольклор, проблеми поетики. – К. : Інститут філології, 2012. – Випуск 36 : присвячений дослідженню творчої спадщини Л. Ф. Дунаєвської. – С. 334–340.

10. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему : монографія / О. М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. – 212 с.